

ҒТАМР 17.01.07.

ЛИРИКАНЫ ОҚЫТУДА ОҚЫРМАНДАРДЫҢ, ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚАБЫЛДАУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

А.С. КУШКИМБАЕВА^{[0000-0001-5546-4513]*}, **А.С. ЖАЛҒАСОВА**^[0000-0002-7053-7263]

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

e-mail*: alitok@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада әлемнің лирик ақындарына, оның ішінде Мағжан Жұмабаевтың «Мен кім?» өлеңіндегі айтылатын ойдың кез келген адам түсінбейтінін, лириканың қиындығына осы жерде екендігі айтылады. Лириканы оқытудың өзінің қиындығы ондағы айтылатын сөзді түсіну, ондағы айтылған сөз - ақынның басынан кешкен сезімі екенін, нақты мәселенің айшықтанып көрініп тұрмайтындығы, ол мәселені оқырманның өзі тауып алу керектігін оқырмандар мен оқушыларға қабылдату үшін Қанипа Бітібаеваның әдістемесі алынады. Ең алдымен теориялық біліммен терең танысу керектігі басты нысанаға алынады. Лирикалық шығарманы талдамас бұрын, оқушылармен жұмыс жасау, өлеңді мәнерлеп оқу, оқушылардан не сезінгенін сұрау, тақырыпқа сай басқа өнер түрлерін қолдану, шығармашылық жұмыс орындау, өзге де шығармалармен салыстыру арқылы оқырман қабылдауын қалыптастыратыны айтылған. Семантикалық карта толтыру арқылы кейіпкер мен кейіпкер прототипін салыстыру оқырман шығарманың көркемдігін анықтайды. Бұл әдісті Илияс Жансүгіровтың «Күлагер» поэмасын өткенде қолдану тиімді болатыны айтылған. Бұл мақалада оқырман – оқырмандар мен оқушылардың жалпы жиынтық атауы. «Автормен сырласып, ой түйю» әдісі арқылы Төлеген Айбергеновтың «Сағыныш» өлеңінен оқырманның қандай ой түйгенін анықтауға болатындығы көрсетілген.

Түйін сөздер: Лирика, Эпитет, Метафора, Аллитерация, Ассонанс, Сюжет, Композициялық құрылым

Кіріспе. Кезінде Мұқағали Мақатаев менің мың досым бар деп өзінің кітаптарын айтады екен. Сол кітаптардан кез келген адам айта бермейтін ақыл табылады. Бір адам өзіне дейінгі даналықты түсінсе, оны жазып қалдырады. Оны келесі бір адам оқып, толықтыра түседі. Кітапты қолға алып, көз жүгіртіп оқу көзді жаттықтыратыны да анықталған. Кітап дегенде барлық кітаптар, оның ішінде лирикалық шығармаларды қоса айтамыз. Бізге дейін қаншама лирик ақындар өмір сүрген. Барлығы да өмірдің қыр-сырларын, құпияларын білуге тырысты, жақсылық-жамандық, адамгершілік, саясат, әлем жайлы ойларын өлеңмен жазып қалдырды. Абай атамыз да өлеңнің сөздің патшасы екендігін айтып кетпеді ме?! Әлемде қаншама лирик ақындар өмір сүрді. Олардың барлығының мақсаты - адамзатқа пайдалы болу. Алған ақпаратты кейінгі буынға қалдыру үшін оны өлең сөзбен жазды. Мықты деген ақындар Дж. Байрон, А.Пушкин, Абай, М.Жұмабаев, М.Мақатаев сынды және бұдан өзге қаншама сан мыңдаған ақын бар. М.Жұмабаевтың мына бір өлеңін кез келген адам оқып, оны қабылдай ала ма?

Өзім - тәңірі, табынамын өзіме,

Сөзім - Құран, бағынамын сөзіме!

Бұзушы да, түзеуші де өзіммін,

Енді, ескілік, келдің өлер кезіңе, - деп барлық нәрсе адамның өз еркінде екендігін көрсететін өлеңін «өзін Тәңірімін» дегені несі деген ойға қалатындар болады. Біздің түсінігімізде «Тәңір» деген өте жоғары, оның дейгейіне адам он жерден «Тәңірмін» дегенмен оның дәрежесіне жете алмайтынын біледі, ал біз оны адамның еркі деп түсінуіміз керек. Оқырман - осындай сиқырлы сөздің анық-қанығын ажырата алатын, өзіндік пікірі, ойы бар жан. Лириканы оқыту барысында оқырмандардың, оқушылардың қабылдауын қалыптастырудың әдіснамалық негіздеріне тоқталсақ.

Негізгі бөлім. Лириканы оқытудың өзінің қиындығы бар. Ондағы айтылған сөз - ақынның басынан кешкен сезімі болғандықтан, нақты мәселе де айшықтанып көрініп тұрмайды. Оны оқырманның өзі тауып алады. Немесе прозадағыдай қара сөзбен беріліп, бәрі дайын тұрмайды. Сюжет қайсысы, композициялық құрылымы қай жерден басталатыны, поэтикалық тілі де шатастырады. Лирикалық шығармаларды оқытқанда, оқушылардың ішкі жан сырына терең бойлау білу керек. Өмір ақиқатының суреттелуіне, көркем сөз айшықтарының - эпитет, метафора, аллитерация, ассонанстарының айқындығына көз жіберіп қана қоймай, ақын жүрегінің соғысына, жан лүпіліне оқушы назар аудару керек.

Түркістан - екі дүние бесігі ғой,

Түркістан - ер түріктің бесігі ғой.

Тамаша Түркістандай жерде туған,

Түріктің тәңірі берген несібі ғой.

Тұранның елі, шексіз, шөлі қандай,

Теңіздей кемері жоқ көлі қандай!

Тұранның дария аталған өзендері

Тасыса, шөлді басқан селі қандай! Үйлесім тапқан дыбыстар арқылы ақын Түркістанға деген сүйіспеншілігін, туған жеріне деген мейірімін білдіру үшін "Т" дыбысының қайталануы өлеңнің саздылығын, әуезділігін арттырып, әдеби туындыға көркемдік сипат беріп тұр. Сонымен қатар, "шөлі қандай", "көлі қандай", "селі қандай" деген тіркестер де өлеңге әр, сыр беріп тұр.

Ағасың, ақылың артық асқармен тең,

Асылдың асқар ұранды тіреуі сен.

Ала туын Абылайдың ала аттансаң,

Аламан артыңдағы біреуі мен.

Адамның аманатын алла алады,

Ажалға ақыл, ажар не қылады?

Алабы алыс сулар суалғанда,

Аңғарын айдын көлдің шаң алады.

Алайда аңсыраған алғыр тұйғын

Абайсыз аңұып ауға шырмалады. Бірыңғай «А» дыбысын қайталау арқылы ақын тыңдаушысына айтайын деген ойына жетелейді, оқырманның ой-сезіміне әсер етеді. Ақын бірыңғай дыбыстарға зер сала отырып, дыбысқа жан бітіреді. Қайталау арқылы дыбыстарды әсем сазбен сөйлетеді, ақындық ойды білдіреді, соған қызмет етеді. Ақын дыбыс үндестігін

тек әсемдік саздылық үшін ғана емес, шығарманы эмоционалды жағынан әрлендіру үшін қолданады [1].

Зерттеуші Серкешбаева Г. өзінің «Мәнерлеп оқу» еңбегінде Қасым Аманжолов өлең жайлы жазылған жыр жолдарын отты өлең дейді:

О, өлең!

Өлең деген не нәрсе бұл?

Өлең - су, - дейді біреу, ағыл-тегіл.

Ой толы отыз жасар жігіт-жырым,

Өлең - су жағасынан термейді гүл.

Өлеңім өзіме тарт! Тірі адам бол!

Кей өлең келеді тым қылтың-сылтың,

Жалтылдап ұсынады жұртқа сырын.

Топ жара енген менің жігіт-жырым

Оларды тыжырыңтар бәлкім, мүмкін.

Қалтылдақ қалпақ киген ғасырлардың

Қыз мінез қылтыңына бас ұрмадым.

Аламын ауыр ойдан ауыр сөзді,

Мақта емес, ми болған соң басымдағы... Зерттеушінің айтуы бойынша, бұл жерден ақынның эстетикалық талғамын, өлеңге қоятын талабын айтып, өзінің ақындық бағдарламасын ұсынғанын айтады [2]. «Өзім айтам, өз жайымда» деген өлең жолдарының, сондай-ақ, мынадай өлең жолдарының авторы:

Сақыпжамал! Бір өзінде

Екі әйелдің аты бар.

Күн боп көзің күлгеніңде,

Қабағыңнан ай туар, - деген махаббат лирикасының аса бір ерекше жолдарының авторы. Лирика қолға ұстауға тұрмайтын су секілді. Оны тап басып, мынау мынадай, мына жерде ақын былай дегісі келді деген формаға сыймайды. Лириканы оқытуда оқырман мен оқушының қабылдауын қалыптастыруда зейін аудару керек. "Білім алу үшін зейін керек. Зейіннің жетіспеуі білім алуға кедергі келтіреді. Гипербелсенді балалардың қозғалысы көп, ұмытшақ, үлгерімі төмен болады. Олар үшін академиялық материалдарға көңіл бөлу аса қиын. Олар сондай-ақ оперативті жадта толып жүрген қажетсіз тітіркендіргіштерге де бөгет бола алмайды. Зейін тұрақты болу үшін оқушылар жоспар құрып, өздерінің түсіну деңгейлерін бақылап отыруы тиіс" [3], - делінеді зерттеу еңбекте. Оқырмандар мен оқушылар үшін лирикалық шығарманы қабылдау үшін назары, зейіні болу керек. Әйтпесе, өлең жолдарын мүлде басқаша түсінеді. Зерттеуші Қанипа Бітібаеваның есептеуінше, лириканы оқытудың мынадай негіздері бар екен [4]:

1. Лирика термині жайлы терең ақпарат беру;
2. Лирикалық шығарманы талдамас бұрын, оқушылармен жұмыс жасау керек;
3. Лирикалық шығарманы сазына келтіріп, мәнерлеп оқу;
4. Оқушылардың не сезінгені жайлы сұрау;
5. Тақырыпқа сай өнердің өзге де түрлерін: сурет, музыка сияқты өнер түрлерін қатыстыру;
6. Шығармашылық жұмыс орындату;

7. Шығарманы өзге де шығармалармен салыстыру. Бұл негіздерді тек оқушыларға ғана емес, оқырмандарға қолдануға болады. Мәселен, лириканың бір түрі поэма жанрында жазылған І.Жансүгіровтың "Құлагер" шығармасын алайық. Ең алдымен, оқырмандар мен оқушыларға лирика жайлы, оның ішінде поэма жайлы ақпарат беріледі. Оқушылармен поэманы оқып, поэтикалық тіліне талдау жасаймыз, кейіпкерлеріне тоқталамыз. Одан соң, әрбірінен өзінің не сезінгенін, қандай ойда қалғанын сұраймыз. Немесе мынадай кесте толтыруға болады. Семантикалық карта толтыра отырып, кейіпкер мен кейіпкер прототипін салыстыру [1, 38].

Кейіпкер прототипінің іс-әрекеті	Көркем шығарма кейіпкерінің іс-әрекеті
Ақан сері Көкше жерінде 1843-1919 жылдары өмір сүрген. Туылғанынан бері өзгеше болған. Бөрігіне үкі салып, сері атанған. Өткір, сөзінің уыты бар, отырған жерінде өзінен басқаны сөйлетпеген. Тазы ұстап, жүйрік мінген, аңға құс салған. Киімнің әдемісін киіп, кір ыдыстан тамақты татып алмайтын болған. Өзі өмір сүрген уақытында орысша оқып, пайдасын білген. Үйленген, жары дүниеден ерте өткен, баласы кемтар, күйікпен жүрген уақытында Құлагерді ұстаған. Сағынайдың асына Құлагерін қатыстырып, содан тұлпары мерт болады.	Ақан күйікте жүрген уақытында жүз сом ақшасын беріп Құлагерді сатып алып, өзіне серік етеді. Ақан шын өмірде де көре алмаушылық, қызғаныштың құрбаны болса, шығармада да адамдардың ойлауының төмендігінен жапа шегеді. Құлагерін бәйгеге қосады. Сағынайдың асындағы бәйге. Батыраштардың жауыздығынан мерт болады.

1 – кесте. Прототиптік салыстыру

М.Жұмабаевтың "Ақан сері" деген мақаласын оқимыз. Мақаласында Ақан серіні ағылшын жазушысы "Дориан Грей" деген шығарма жазған, әдемілікті жақсы көрген Оскар Уайльд деген жазушысына теңеген; бағаланбаған тұлға деп көрсетеді. Заманынан кеш туған деген тұлғалар бар тарихта, алайда Ақан серінің бір ерекшелігі заманынан ерте туған. Оқырман шығарманы оқып, сан алуан эмоцияны бастан кешіреді. Шын Ақан мен шығармадағы Ақанның айырмасын ажыратады. Ақан жайлы жазылған мақалаларға тоқталып, ой тоқтады. Сонда шығатын қорытынды: халқымыздың қараңғылығы, адамда кеткен кегін еш күнәсі жоқ жануардан алуы. Оқырман осы ойға өзі келеді. Одан кейін бұл шығарманы Әбіш Кекілбаевтың "Бәйгеторы" шығармасымен салыстырады. Бұл шығармада тұлпар бағаланбай, кезіндегі жақсы көрген Сарысы Бәйгеторының қартайғанда көзін шығарады. Қандай парадокс. Бір тұлпар адамдардың надандығынан өлтірілсе, біреуі адамның барын бағаламайтын надандығынан кезіндегі айтулы тұлпарының көзін шығарды. Алайда екі шығарманың ұқсастығы адамдардың қараңғылығы. Екі шығармадан оқырман өзінің ойын шығарады,

қорытындылайды. Надандықтың емі - білім мен жан ашу, махаббат екенін дәйектейді. Осылайша, екі шығамраны салыстыру арқылы оқырмандар мен оқушылар анализ жасап үйренеді.

Төлеген Айбергеновтың туған інісіндей көрген Мұхтар Шахановқа арнаған "Сағыныш" өлеңі бар. Ақындық қуаты дәл осы өлеңде толығымен көрінеді. "Адамның заңғар ұлылығын сағынышымен есепте" деген жолдардың авторы Төлеген Айбергенов қазақ әдебиетінде 15-17 буынды өлеңді алып келіп жаңалық ашқан болатын. Лирика жайлы білеміз, таныспыз. Өлеңді оқимыз. Оқушылардан не сезінгенін сұраймыз. Мынадай сұрақтар қоюға болады:

1. Сенің ойыңша сағынышты заңғар ұлылықпен санау пафос емес пе?
2. Төлеген Айбергеновтың өзге өлеңдерін білесіз бе?
3. Бұлбұлдың дауысын бауларға сағынып келмесең ести алмайсың деген ойға қандай қарсы жауап айтар едіңіз?
4. Неліктен ақынмен келіспейсіз?
5. Не себептен ақынмен келіспейсіз?
6. Өлеңді оқып болған соң қандай сезімде болдыңыз? Оқырман осы сұрақтарға жауап беру кезінде өзінің ойларымен, пікірлерімен бөліседі.

"Сағыныш сезімі сап-сары мұң ба?" деген тақырыпта эссе жазып, шығармашылық жұмысты орындаймыз. "Автормен сырласып, ой түю" әдісі арқылы оқырман өлең жайлы өз ойын білдіреді [1, 31].

Автормен сырласу	Ой толғаныс
Ақын аға, сіз өлеңізде сағыныштың аса бір ұлы сезім екендігін, адамның ұлылығын сағынышпен есептеу керектігін, тіпті оның заңғар екендігін айттыңыз. Баққа сағынып бармасаң, бұлбұлдың да дауысын ести алмайтыныңды, жел де сағынышпен соғатынын айттыңыз.	Сіздің бұл сөзіңізді былайша түсінемін: әрбір адаммен сағынатындай қашықтықта жүру керектігін. Сол кезде әрбір адаммен қатынаста тек сағыныш сезімінен бөтен, өзге сезім болмайтынын түсіндім. Ұрысу, жек көру, қызғану секілді сезімдердің орнын, сағыныш, махаббат, көңіл аудару, ғашық болу, эйфория сынды сезімдер келетінін білген болуыңыз керек. Сонымен қатар, адамдармен қары-қатынастың лимиті болатынын, одан артық қалса немесе кем болса бұзылады деген даналық ойда бар.

2 – кесте. Автормен сырласу

Лирика, жай ғана өлең жолдаы болғанда, кітап деген сөз де болмас еді. Лириканы жай оқып қоя салғанда, дүниетанымыздың деңгейі төмендер еді. Лириканы оқығанда оны сезініп, бұдан қандай қорытынды ала аламын деген ойды ұмытпау керек. Лирикалық шығармаларды оқығанда саралап, анализ жасау қабілеттерін дамытады. Тіпті біздің миымызда анализ

жасағанды ұнатады. Оқырмандар мен оқушылардың лирикалық шығармаларды қабылдауын дамыту үшін зерттеуші Қанипа Бітібаеваның айтқанын ескеру қажет, одан соң оқи беру керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Жоламанова Т. Көркем шығарманы талдау жолдары: Оқу құралы. Қарағанды: «Ақнұр» баспасы, 2018. - 178 бет
2. Серкешбаева Г. Мәнерлеп оқу: Оқу құралы. Қарағанды, «Ақнұр» баспасы, 2018. - 2018 жыл
3. Шунк Дейл Х. Оқыту теориясы: Білім беру көкжиегі. - Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. - 608 бет
4. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. - Алматы: «Рауан», 1997. - 288 бет

References

1. Zholamanova T. (2018). Ways to analyze a work of Art: a textbook. Karaganda: «Aknur» publishing house. [in Kazakh]
2. Serkeshbaeva G. (2018). expressive reading: a textbook. Karaganda, «Aknur» publishing house. [in Kazakh]
3. Shun Dale H. (2019). theory of learning: educational horizons. - Almaty: public Foundation «National Translation Bureau». [in Kazakh]
4. Bitibaeva K. (1997). Methods of teaching literature. - Almaty: «Rauan». [in Kazakh]

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЧИТАТЕЛЬСКОГО, СТУДЕНЧЕСКОГО ВОСПРИЯТИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ ЛИРИКЕ

КУШКИМБАЕВА А.С^{*}, ЖАЛҒАСОВА А.С

Актыбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

*e-mail: alitok@mail.ru

Аннотация: Данная статья посвящена лирикам мира, в том числе Магжану Жумабаеву, в стихотворении «Кто я?» не все понимают выраженную мысль и говорится в этом трудность лирики. Метод Канипы Битибаевой используется для того, чтобы убедить читателей и студентов в том, что трудность обучения лирике состоит в понимании произносимых в ней слов, что слова в них – это чувства поэта, что реальная проблема не ясна, читатель сам должен найти проблему. Прежде всего, основная цель – ознакомление с теоретическими знаниями. Перед анализом лирического произведения говорится, что работа с учащимися, красноречивое чтение стихотворения, выяснение у учащихся их самочувствия, использование других видов искусства, связанных с темой, выполнение творческой работы, сопоставление ее с другими произведениями формируют читательское

восприятие. Сопоставление персонажа и прототипа персонажа путем заполнения смысловой карты определяет красоту работы чтеца. Говорится что, этот метод будет эффективен в прохождении поэмы Ильяса Жансугурова «Кулагер». В этой статье читатель – это общее название для читателей и студентов. Стихотворение Толегена Айбергенова «Сагыныш» показывает, что чувствует читатель через метод «мышления с автором».

Ключевые слова: лирика, эпитет, метафора, аллитерация, ассонанс, персонаж.

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF READER'S, STUDENT'S PERCEPTION WHEN TEACHING LYRICS

KUSHKIMBAYEVA A.S.* , ZHALGASOVA A.S.

K.Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: alitok@mail.ru

Annotation: This article is dedicated to the world's lyricists, including Magzhan Zhumabaev «Men kim?» They say that not everyone understands the thought expressed in the poem, and this is the difficulty of the lyrics. Kanipa Bitibaeva's method is used to convince readers and students that the difficulty of teaching lyrics is to understand the words spoken in it, that the words in them are the feelings of the poet, that the real problem is not clear, that the reader must find himself problem. First of all, the main goal is to get acquainted with theoretical knowledge. Before analyzing a lyric work, it is said that working with students, eloquently reading a poem, asking students about their well-being, using other types of art related to the topic, performing creative work, comparing it with other works form the reader's perception. The juxtaposition of the character and the prototype of the character by filling in the semantic map determines the beauty of the reader's work. They said that this method would be effective in a fragment of Ilyas Zhansugurov's poem "Kulager" Tolegen Aybergenov's poem "Sagynysh" shows what the reader feels through the method of "thinking with the author."

Key words: lyrics, epithet, metaphor, alliteration, assonance, character.